

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԵՏԱԿԻ ԹԵՄԸ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Բ.

Անդրադարձութիւն. — Բնագրի Թարգմանութեան ենթարկուին ապացուցանող նոր օրինակներ. — Թարգմանութեան հաւանական պատճառը. — Մի նոր օրինակ նպատակաւ Թարգմանութեան. — Ընդմիջարկութիւններ Խորենացու բնագրում. Գորգի, Բանան եւ Դսակթ. — Պակասաւոր եւ խեղաթիւրուած բառեր. ոչ աւել, ոչ ակացն.:

Առաջին յօդուածում ցոյց տուինք Խորենացու Պատմութեան Թարգմանութեան, ենթարկուելը, մի քանի օրինակներ բերելով՝ Ներսէս դրչի եւ ապագրի այլ եւ այլ ընթերցուածներէց: Բայց որովհետեւ այդ մէջ բերուած օրինակները կարող են անբաւարար համարուիլ մի այնպիսի ծանրակշիռ երեւոյթ ապացուցանելու համար, որպիսին է Թարգմանութիւնը, ուստի եւ աւելորդ չենք համարում նորից ընթերցուածների օրինակներ բերել, նոյն երեւոյթն ապացուցանող:

«Թարգմանութեան» բաղմանութիւն օրինակներ կան մինչեւ այժմս յայտնի եղած եւ բաղդատուած Խորենացու ձեռագիրներում, բայց որովհետեւ մեր նպատակը չէ այստեղ՝ բոլոր այդ Թարգմանական ընթերցուածները ժողովել, ուստի եւ բաւականանալ մի քանի օրինակներ էլ բերելով միայն Նարինեանցի Բաղդատութիւնից, (այսպէս անուանեալ՝ Ներսէս Լամբրոնացու օրինակից), Լեւոնեալ յառաջ բերուած օրինակները միմիայն առաջին գրքից են, գլուխների շարակարգութեանց համեմատ դասաւորուած:

«Աւհագոյն — բարձրագոյն», «պիտանաւոր — պիտանագոյն», «զոյգ հոգևորացն բարբառին բանից — զոյգ հոգևորացն միաբանին բանից», «ի ժամանակագրաց — ի պատմագրաց», «ի վիպագրացն — ի վիպասանիցն», «մինչեւ ցայժմ — մինչեւ ցայսօր ժամանակի», «անշարժ իւրոյ Թագաւորութեանն լինել — անշարժ իւրոյ Թագաւորութեանն մնալ», «խորիտացեալ — հպարտացեալ», «յերկիր անկանի սլաքն — յերկիր հարստի սլաքն», «բովնդակ — բաւական», «հնգիւք հաղարովք — հինգ հաղար», «երկու հաղարօք — երկու հաղար», «բազում — ամբաւ», «ի դիւական մրցական տուփանացն — ի դիւական դակշնութեանն», «խորախճանալ — զուարճանալ», «փախեալ ի մէնջ պատահումն — էանց ի մէնջ պատահումն», «սքանչելիք — գեղեցիկք», «ե ոչը զնգւաստսն

արհամարհէր — և ոչ զստրուկսն արհամարհէր: «որպիսի — զինչպիսի», «ոչ յամէ — ոչ մնաց կամ մնայ», «զարդարեալ — յօրինեալ», «արեւոյ ի մէջ սլացման թեւովք — արեւան ման սլացեալ թեւովք», «գանձիւք — ընչիւք», «հիւսն . . . հեղուսեղով բանս — . . . հօռով և լոփ բանս», «անբանութեան — ամբաստանութեան», «անբանութեան — այլաբանութեան», և այլն, և այլն:

Անշուշտ այս բոլոր օրինակները միատեսակ արժէք չունին «Թարգմանութիւն» ապացուցանելու համար: Էնդիւք հազարովք և հինգ հազար ընթերցուածները կարող են չլինել Թարգմանութիւն գիտակցութեամբ կատարուած, այլ ակամայ: Այդ բառերը կարող էին գրուած լինել իբրեւ թիւ՝ տառերով, և զանազան ձևով կարդացուած: Կան և օրինակներ, որոնք կամաւոր Թարգմանութիւն չեն, այլ կարող են ծագած լինել երկու բառի արտաքին նմանութիւնից: Ինչպէս զոր օրինակ՝ «յարմարելով — յօրինելով», «գիտասցուք — տեսցուք», «գիտել — գտանել», և այլն, և այլն: Բայց իմ կարծիքով ոչ մի կասկած չէ կարելի յարուցանել այն բանի մասին, որ «Վեհագոյն և բարձրագոյն» Թարգմանութիւն է, այպէս և «անկանի — հարստի», «խրոխտացեալ — հպարտացեալ», «խրախճանալ — զուարճանալ», «իսխեալ — էանց», «նուստ — ստուգ», «յամէ — մընայ» և այլն և այլն:

Այսպիսով ուրեմն աներկբայելի է որ Խորենացու Պատմութեան բնագրի քաղմածիւ բառեր, նաև ոճեր ու դարձուածներ, ենթարկուել են Թարգմանութեան:

Այս երկոյթի ամենահաւանական բացատրութիւնն այն է, որ Խորենացու Պատմութիւնը, ինչպէս նաև նորա անուամբ յայտնի՝ Աշխարհագրութիւնը դասագիրք են եղել: Վարժապետի տուած բացատրութիւնները նշանակուել են աշակերտներից լուսանցքում կամ բնագրի մէջ և վերջին ընդօրինակողներից ընդունուել են իբրև սրբագրութիւն: Այսպիսով բնագիրը ենթարկուել է անհամար փոփոխութեանց և շատ անգամ այլանդակուել: Այս էլ պէտք է աւելացնել, որ մեր միտքն այն չէ, որ բոլոր ընթերցուածների տարբերութիւնները վերագրենք Թարգմանութեան, քան իրից:

Ա. յօդուածում տեսանք, որ Թարգմանութիւնը կարող է լինել երբեմն և նպատակաւոր, ինչպէս էր օրինակ՝ Արամազդի տիտղոսներից «Վունդ — կատարը» *)

*) Մցեթի Բրամսդգը Խորենացուց կոչուում է «ամբողջային»: Անու Արամազդը հաւանականաբար կրում էր նաև «Ողիմպեոս» մականունը, որի պատճառով եւլ ինչպէս կարծում է մի բռնասէր, Ուղիւպ էր կոչուում Հանու քուրմներից:

դադս ծննդեանն Համիրամայ, և ապա ուրեմն զպատերազմն Հնդկաց, Այս կրճատ հատուածի փոխանակ Կարինեանցի բաղադատած ձեռագիրը տալիս է աւելի լրիւ և ըստ մեզ, աւելի հարազատ ընթերցուած. «զիտսէ ի (բանից) բաղմաց այլոց նախ յաղագս ծննդեանն Համիրամայ, և ապա պատերազմ Համիրամայ ընդ Զրադաշտի, և զյաղթին ասէ Համիրամայ, և ապա ուրեմն զպատերազմն Հնդկաց, «Եւ ապա ուրեմն» ասացուածը բաւական ապացոյց է վերջին ընդարձակագոյն հատուածի հարազատութեանը:

Ինչպէս յապաւման, նոյնպէս և յաւելուածի շատ օրինակներ կարելի է բերել: Ահնեբե և որ այժմեան տպագրի գիրք Բ. ԳԼ. 8-ի վերնագիրը՝ «Երկրորդ թագաւորութեան լինել ի զաւակէ Աշդահակայ Մարաց թագաւորին», յետոյ է աւելացրած, քանի որ այդ ութերորդ գլուխը սկզբնագրում Եօթներորդի մասն էր և չէր կազմում առանձին գլուխ: Այսպէս է նաև Ներսէս գրչի օրինակում: Այսպէս՝ յաւելուած է մեր կարծիքով և «Ահիզըն մատենին» վերնագիրը հետեւեալ հատուածում:

«Եւ խուզեալ սորա զամենայն մատենան, գտանէ մատեն մի հելլեն գրով, յորոյ վերայ էր, ասէ, վերնագիրն այսպիսի. (Սկիզբն մատենին) «Այս մատեան հրամանաւ Աղեքսանդրի ի Քաղղէացւոց բարբառոյ փոխեալ ի յոյն, որ ունի զբուն հնոց և զնախնեացն բանս»: Փակագծի մէջ գրուած երկու բառը երեւի ընդօրինակողից գրուած է եղել նախապէս լուսանցքում: Մարիբասի մատենի սկիզբը ցոյց տալու համար և յետոյ ներմուծուել է բնագրի մէջ, ինչպէս որ է այժմ տպագրներում: Այս երկու բառը պակասում են նաև Ներսէս գրչի օրինակում:

Յապաւումների և յաւելուածների մեր այս մէջ բերած օրինակները յայտնի էին արդէն մեծ մասամբ, թէև անուշադիր թողուած Խորենացու բնագիրն հրատարակողներից: Այս բոլորը ցոյց են տալիս որ մեր այժմեան ունեցած բնագիրը կարող է ճշտութեան և կատարելութեան կողմից շատ թերի լինել: Եօթը ձայնաւոր գրերի յաւելուածը Գ. գիրք, 53 գլխում, որ մինչև այսօր էլ դուրս չէ ձգուած բնագրից, յայտնի է թէ որչափ շիոթութեանց պատճառ դարձաւ: Այդ ձայնաւորների ընդմիջարկութիւնը չկայ նաև Ներսէս գրչի օրինակում:

Բայց այս բոլոր ընդմիջարկութիւնները շատ աննշան են, համեմատած այն յաւելուածին, որ մենք ենթադրում ենք թէ եղած է Խորենացու երկասիրութեան մէջ, գիրք Ա. ԳԼ. 6: Մէջ բերենք ամբողջ պարբերութիւնը.

«Բայց պարտ է մեր զմանց անգիր հին զրոյցս, որ պատմեալ եղեն վաղ ուրեմն ի մէջ իմաստնոցն յունաց, և հաւն մեւն է մեւ այլ զրոյց»

ի գործի և ի բանն անուն ինքեւնոյ, և երբեք ոչ դառնի, թէպէտ և յոյժ սակաւութեամբ՝ երկրորդեալ: Յորոց մի ոմն ի նոցանէ վարժեալ փիլիսոփայութեամբ, ասէր այսպէս, թէ Ով ծերք, յորժամ էի ի մէջ յունաց զիմաստութիւն վարժեալով, դէպ եղև ի միում աւուրց, զի վասն աշխարհագրութեանց և բաժանմանց ազգաց ի մէջ արանց իմաստնոց, և հմտագունից բան ճառիւր: Ոմանք այլազգաբար և ոմանք այլաբանաբար զրոյցս մատենից տային. իսկ որ կատարեալագոյնն էր ի նոսա, Ոլիմպիոգորոս անուն, այսպէս ասաց. Պատմեցից ձեզ ևլն. ևլն. »:

Այս պարբերութեան գծուած տողերը մենք Խորենացունը չենք համարում: Գորգի, Բանան և Դաւիթ ոչ թէ փիլիսոփաների անուններ են, ինչպէս կարծուել է մինչև այժմ: այլ եօթներորդ դարից սկսեալ և այսր Տարօնի ժողովրդական հերոսներ են:

Դուրս հանելով բնագրից այդ կասկածելի տողերը՝ պարբերութիւնը կստանայ հետեւեալ ձևը. «Բայց պարտ է մեզ զմասնց անգիր հին զրոյցս որ պատմեալ եղեն վաղ ուրեմն ի մէջ իմաստնոցն Յունաց, թէպէտ և յոյժ սակաւութեամբ՝ երկրորդեալ: Յորոց մի ոմն ի նոցանէ վարժեալ փիլիսոփայութեամբ ևլն. »: Այս զրոյցները, որոնց մասին խօսում է Խորենացին, վերաբերում էին Տարօնին և Սիմ լերան: Արաագրողներից մէկը, որ գուցէ Տարօնցի էր և տեղեակ այդ երկրի անհատնում զրոյցներին, աւելացրեց լուսանցքում իւր գիտեցածը. «Եւ հասին մինչև ի մեզ այս զրոյցք ի Գորգի և ի Բանան անուն կոչեցեալս: Եւ յերրորդ ոմն Դաւիթ: Իրանից յետոյ եկող ընդօրինակողներից մին մտցրած կլինի այս յաւելուածը բնագրի մէջ և կարելի եղածին չափ համաձայնեցրած և կապակցած պարբերութեան ամբողջութեան հետ: Սակայն այսուամենայնիւ անկապութիւնը ակններև է. այդ երևում է մանաւանդ այս զրոյցք» աւելորդ կրկնութիւնից:

Կարող են մեզ առարկել, թէ այս տեսակ յաւելուած կարող էր լինել Խորենացու մի օրինակի մէջ միայն, մինչդեռ մեզ հասած բոլոր օրինակներումն էլ այս հատուածը ամբողջութեամբ կայ բնագրի մէջ. — Բայց այս դեռ չէ ապացուցանում, որ երբ և իցէ չափի գտնուի աւելի հարազատ օրինակ, որ ազատ լինի այս ներմուծութիւնից, այս ընդմիջարկութիւնից:

Այս էլ կայ, որ ընդօրինակողները սովորաբար «պակասաւոր» համարուած օրինակները լրացնում էին աւելի «կատարեալ», «հարուստ» օրինակներից, այնպէս որ յաւելուածները մեծ հնարակնութիւն կամ հնարաւորութիւն (chance) ունէին բնագրի մէջ մանելու:

Մեր այս ենթադրութեան ապացոյց է ներմուծուած հատուածի անհարթ լեզուն և նորա անկապութիւնը պարբերութեան ամբողջութեան հետ:

Պարբերութիւնը առանց այս ներմուծութեան աւելի կապակցեալ՝ կոկ և ամբողջ է թւում: Գորգի, Բանան, և Դաւիթ փիլիսոփաներ չեն գտնուել մինչև ցայսօր, չնայելով մանրամասն խուզարկութեանց և զանազան ենթադրութեանց, Գորգին համեմատուել է մի ոմն «Գորգիաս Աթենացու» հետ, որ մի անգամ է միայն յիշուում իբրև ապրած Գ. Ծ. 40) տարե առաջ, (Իտալ. թարգ. և Collection T. I. p. 388. n. 3):

Տարօնի պատմական դիւցազնական վէպը ամենաընդարձակն է երևում մեր հայրենիքի վիպասանութեանց մէջ: Իւղանդի պատմութիւնը պարունակում է իւր մէջ այդ վիպագրութեան մի մեծ մասը, Յովհանն Մամիկոնեանի և Զ. Ենոքի պատմութիւնները նմանապէս լրացուցիչ մասն են Տարօնի և շրջակայ երկիրների ժողովրդական դիւցազներգութեան: Սըրուանձտեանի և Աբեղեանի նոր ժամանակներս գրի առած «Սասունցի Դաւիթը» և «Դաւիթ և Մհերը» այդ պատմական վէպի շարունակութիւնն են: Բայց Խորենացին պահպանել է աւելի հին յիշատակութիւն այդ վիպական պատմութեան, առնելով հայկական և թերևս յունական (Ոլիմպիոդոր փիլիսոփայ) անգիր զրոյցներէր:

Գորգիի, Բանանի և Դաւթի անունները աւելացնող գրիչը կամեցել է բացատրել Խորենացու ակնարկութիւնները. այս երեք անունն էլ մեզ անհասկանալի կը մնային, եթէ չունենայինք Սրուանձտեանի և Աբեղեանի ժողովածուները: Գորգին ժողովրդական դիւցազներգութեան Յռան Վէրգոյ կամ Յան Վէգին է, Բանանը—Չէնով Օհանն է կամ Յոնանը, իսկ Դաւիթը — Թուան կամ Թլոր Դաւիթն է: Թէև ժողովրդական վէպն իւր ամբողջութեամբ մեզ յայտնի չէ դեռ ևս, բայց յայտնի եղած մասումն էլ արդէն գտնում ենք համեմատութեան բաւարար նիւթ: Ուշադրութեան արժանի է և այն, որ ժողովրդական վէպի միջում, Գորգին, Բանանը և Դաւիթը ճիշտ նոյն կարգովն են յիշուում, ինչպէս և Խորենացու յաւելուածի — ընդմիջարկութեան մէջ, Դաւիթն ամենից փոքրն է, Վէրգոն ընտանեաց տէր է, Յովհանը կամ Յոնանը անդաւակ. այս վերջին երկուսը Դաւթի հօրեղբայրներն են: Ընտանեաց մէջ աւագն է Վէրգոն կամ Գորգին, իսկ կրտսերը — Դաւիթը:

Ուշադրութեամբ քննելով՝ այս ժողովրդական դիւցազների հետքը կարելի է գտնել թերևս և մեր հին մատենագրութեան մէջ: Գորգ կամ Գորգի անունը յիշուում է Յովհանն Մամիկոնեանի պատմութեան մէջ: Գորգ Շատախօս, «Իշխան Արջուց կողմանն, որ կոչեաց զանուն գաւառին իւրում Շատախ», վասն աւելի անուան իւրում» (եր. 54.): Բանանը կարող է լինել Յովնան Խուլեցին, որ բաղմաթիւ քաջագործութիւններից յետոյ նահատակուեց Բուղայից Թ. դարի կիսում:

«Թարգմանութեան և ընդմիջարկութեան խնդիրներին թէև պակաս նշանաւոր, բայց այսուամենայնիւ շատ հետաքրքրական են Խորենացու «պակասաւոր» կամ «կիսատ» բառերը, թէև սրանց թիւը շատ մեծ չէ լինելու: Այսպիսի բառերի օրինակներ յայտնի են եղել մինչև ցայժմ միայն մի քանի հատ, որոնցից յիշենք մի քանի նշանաւորները: Անուշաւանի պատմութեան մէջ կայ հետեւեալ հատուածը. «Սօս անուանիւր, քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց ի սօսիսն Արամանեկայ, որ յԱրմաւիր» զորոց զսաղարթուցն սօսաւին, ըստ հանգարտ և կամ սաստիկ շնչելոյ օդոյն և եթ ուստ շարժումն, սովորեցան ի հմայս աշխարհիս Հայկազանց, և զայս բաղում ժամանակս» (Ա. 20):

Այս հատուածի «և եթ ուստ» —ը Վենետիկի 1881-ի հրատարակութիւնը գեղեցիկ կերպով սրբագրում է՝ «և եթ ոստոց շարժումն», որ հարկաւ հիմնուած պէտք է լինի որևէ նոր և աւելի հարազատ ընթերցուածի վրայ, Հ. Ալիշան (Այրարատ, եր. 151. ծ. 3.) առաջարկում է «և եթ ուստը, կարգաւ — «և թաւ ոստոց, *): Այսպէս կամ այնպէս «ոստոց» բառից մնացել է բազմաթիւ ձևագիրներում միայն առաջին վանկը՝ ուստ կամ ոստ: Մի այլ օրինակ. «Բանզի Լազիկա, Պոնդոս, Փռիւգիա, Մաժաք և այլք, ոչ գիտելով զհամ պատերազմին Արշակայ, առ Մակեդոնացւոց պետութիւնն զմիաբանութիւն դաշանցն հաստատուն պահէին» (Բ. 4): Չհամ պակասաւոր բառը Հ. Խ. Ստեփանէ, (ծանօթ. 200.) ըստ Կարինեանցի օրինակին, յաջողապէս ուղղում է՝ — զհամբաւ: Այս գէպքումն էլ զհամբաւ բառից պահպանուել էր միմիայն առաջին վանկը՝ զհամ:

Ուրիշ օրինակ. «Գեղեցիկ զայս քեզ հարեալ ի փառս և անջան հեշտութիւն», (Ա. 3.): «Հարեալ ի փառս» անսովոր և խորթ ոճը Լամբրոնացու օրինակն ուղղում է շատ յաջող կերպով՝ «համարեալ ի փառս և անջան հեշտութիւն»: Այս ուղղագրութիւնը արդէն մտել է Վենետիկի 1881-ի հրատարակութեան մէջ: Այս գէպքում «համարեալ» միջին ամ վանկն է դուրս ընկել, եւ դեռ կարելի է այսպիսի մի քանի օրինակներ էլ շարել, բայց անցնինք մեր աւելիքին:

Այս բոլոր օրինակները ցոյց են տալիս որ «պակասաւոր» և խեղաթիւրուած բառերը այնչափ էլ սակաւաթիւ և հազուադէպ չեն մեր այժ-

*) Հ. Ալիշանի այս վարկածը յիշեցնում է մեզ Աբաթանգեղոսի հետեւեալ հատուածը. «Իբրեւ եկն եմուտ ի խորան անդր եւ յընթրիս բաղմիցաւ, եւ բբեւ ընդ գինիս մտին, հրաման ետ Թագաւորն Գրիգորի՝ զի պակաս եւ Բաւ ուստ ծառոց նուէրս տարցի բազնին Անահտական պատկերին»:

մեան ունեցած բնագրում, Երկու այսպիսի խեղաթիւրուած բառերի վրայ կամենում եմ հրաւիրել ընթերցողի լուրջ ուշադրութիւնը. Ահա օրինակները՝ 1. «Հակառակ Հոգւոյն խորհել միաբանեցան (անմիաբանեցան) այլքն ի պատմագրաց, զԲիւռոսեայ*) ասեմ, զԲաղմալիպէն և զԱրիւզեայ. կամ զնոյն ինքն զնաւակառուցէն և զայլոց նահապետացն, ոչ միայն վասն անուանց և ժամանակաց, այլ (և) վասն ոչ սկիզբն զառ ի մէնջ հաւացն կարգելոյ ազգի մարդկան» (Ա. 4). — 2. «Բայց ես այժմ ուրախացայց հաւ առնելով առաջիկայիցս իմոց բանից ի սիրելւոյն իմմէ և քան զշատս յարգարախօսէ, ի Բիւռոսեանն Սիրիղղեայ» (Ա. 6). Հիմնուած գլխաւորապէս Խորենացու այս երկու վկայութեան վրայ նոր Հայկազեան բառգիրքը ընդունել է իւր բառերի շարքում այս հաւ բառը՝ իբրեւ «ծագ հնութեան, սկիզբն» նշանակող և անտեղի կերպով նոյնացրել է «հաւակ» շատ քիչ գործածական բառի հետ, որ նշանակում է՝ պատճառ, սկզբնապատճառ. Յայտնի է որ հաւ նշանակում է նախահայր, պապ, բայց ոչ երբեք սկիզբն. Մանաւանդ որ առաջին օրինակում սկիզբն բառն էլ գտնւում է հաւացն-ի հետ միասին. «ոչ սկիզբն զառ ի մէնջ հաւացն կարգելոյ ազգի մարդկան». Մեր կարծիքն այս է. հաւոյ պէտք է կորուստ. հաւոյն և հաւ — հաւոյն. Ինչպէս որ համարեալը, ինչպէս տեսանք վերեւում, մի վանկի յապաւմամբ դարձել է հարեալ, այսպէս էլ համբաւը, ամբ վանկի դուրս ընկնելովը դարձել է՝ հաւ և համբաւացն — հաւացն. Երկու դէպքումն էլ խօսքը Բիւռոսի տեղեկութեանց, կամ Խորենացու բառով ասելով՝ համբաւների մասին է. «Բայց ես այժմ ուրախացայց, ասում է Խորենացին, համբաւ առնելով առաջիկայիցս իմոց բանից ի սիրելւոյն իմմէ և քան զշատս յարգարախօսէ, ի Բիւռոսեանն Սիրիղղեայ». Մնում է մեզ ցոյց տալ որ Խորենացին սովորութիւն ունէր ուրիշ մատենագիրներին ոչ անմիջապէս քաղած տեղեկութիւնները կոչել համբաւ. Ահա այդ բանին վկայութիւն. «Ոչ կամաւոր սխալանօք ի սմա յարմարեալ բան, այլ որ ինչ ի յիշատակաց դիւանագիր մատենիցն Յունաց իսկ ըստ նմանեացն ապա և որ ինչ ի համբաւուց (կամ՝ ի համբաւաց) արանց իմաստնոց և հնախօս սիրարանից Կտուգապէս տեղեկացեալ արդարաբար քեզ զրուցեցաք» (Բ. 75). Առաջին օրինակի միտքն էլ այն է, որ Բիւռոսի տուած համբաւները (տեղեկութիւնները) նաւակառուցի (նոյի) և միւս նահապետների մասին, անունների և ժամանակների վերաբե-

*) Այս «զԲիւռոսեայ» բառի փոխանակ տալագիր Խորենացիներն ունին Թեբաս ընթերցուած. «զ Բ ի ւ ռ ո ս տ ս ե մ». զԲաղմալիպէն եւ զԱրիւզեայ.

րութեամբ, այլ և մարդկային ազգի սկզբնաւորութեան մասին, համա-
ձայն չեն Սուրբ Գրքին, Մեր այս ենթադրութիւնը կարող է ծա-
ռայել իբրև նոր ապացոյց Խորենացու ճշգրտութեանը և ճշմարտա-
րութեանը, նա չէ թաղցնում իւր աղբիւրները, ինչպէս կարծեցին քն-
նադատներից շատերը, նա յիշում է յականէ - յանունէ իւր աղբիւրը,
եթէ որ այդ աղբիւրից անձամբ և անմիջապէս է օգտուել (օր.
Եւսեբիոսին, Բ, 10.)։ Ձէ մոռանում յիշեցնել ընթերցողին, որ գրե-
րի պահպանութեան պատճառով շատ անգամ ստիպուած է յիշողու-
թեամբ գրել։ «Այլ որչափ ջան և յիշողութիւնք բաւիցեն, պատմե-
ցաք ստուգապէս ի մեծէն Աղեքսանդրէ մինչև ի վախճան սրբոյն Տրդա-
տայ, յոյժ կանուխ և հեռի ժամանակօք» (Գ. 1.)։ Ուրախութեամբ յի-
շում է, եթէ իւր պատմածն ապացուցանող որ և է, թէ կուզ աննշան,
հիմուռնք կամ հեռաւոր ակնարկութիւն է գտնում որ և է հեղինակի
մօտ (Ա. 21)։ Աւերջապէս իւր ոչ անընդմիջապէս հաւաքած տեղե-
կութիւնները անուանում է համբաւ, ակնարկելով դրանով որ այդ
տեղեկութիւնները ոչ թէ բուն աղբիւրիցն է բաղել, այլ ուրիշի
միջնորդութեամբ, զոր օրին. Եւսեբի գրքից։

Այս երկու օրինակների համբաւ բառի խեղաթիւրումը շատ հին
պէտք է լինի, Դեռ ոչ մի ձեռագրում չէ հանդիպել ուղիղ ընթերցուած։
Կարինեսանցի բաղդատած օրինակում հաւացն—ի փոխանակ գրուած է
հաւատարմացեալ, որ և ընդունել է Հ. Խորենը իբրև ուղղադոյն
ընթերցուած (տես աշխ. Խորեն. ծանօթ. 18)։ Մինչդեռ պարզ է որ
հաւատարմացեալը թարգմանութիւն կամ մեկնութիւն է հաւացն
միջին և անհասկանալի ընթերցուածի։ «Հաւատարմացեալ» մեկ-
նութիւնը գրողը առել է այդ՝ նոյն գլխի հետեւեալ ասացուածից. «հա-
տուցուք աստանօր զբանս, սկսանելով յաղագս այսորիկ որպէս և հա-
ւատացեալ եմք» (Ա. 4.)։ Նոյն ձեռագիրը «հաւառնելով» ան-
հասկանալի ասացուածի փոխանակ ունի «հաւանելով» ընթերցու-
ածը, որ նոյնպէս թարգմանութիւն է և անհարազատ, որ սակայն ցոյց է
տալիս որ «հաւ և «հաւացն» նմանապէս անհասկանալի էին և Լամբ-
րոնացու ժամանակ, այլ և կարօտ քիչ թէ շատ յաջող մեկնութեան։

ՄԻԱԲԱՆ.